

ЗМІСТ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВЧИТЕЛІВ НАРОДНИХ ШКІЛ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

В статті розглядається зміст педагогічної майстерності народних учителів другої половини XIX – початку XX століття. Наведені думки відомих педагогів того часу, резолюції загальноземського з'їзду з питань народної освіти щодо методів навчання.

В умовах оновлення та становлення національної школи в Україні, активного пошуку шляхів і способів удосконалення змісту освіти, особливого значення набуває дослідження проблем організації педагогічної праці народних вчителів у другій половині XIX – на початку XX століття взагалі та аналіз змісту їх педагогічної майстерності зокрема. Передові діячі, відомі педагоги активно відстоювали національну сутність народної школи, виступали за реформування народної освіти, запроваджували нові прогресивні методи навчання. Досвід їх педагогічної праці, творчий розвиток ідей щодо змісту та методів навчання можуть бути успішно застосовані в сучасних умовах, адже їх імена добре знані і в наш час: К.Ушинський, М.Корф, Б.Грінченко, Д.Тихомиров, Т.Лубенець, Х.Алчевська, С.Русова та інші.

Метою даної статті є аналіз змісту педагогічної майстерності вчителів народних шкіл в педагогічній думці другої половини XIX – на початку XX століття. Завдання публікації: проаналізувати думки відомих педагогів другої половини XIX – початку XX століття щодо змісту навчання у народній школі; висвітлити роботу загальноземського з'їзду з питань народної освіти щодо методів навчання.

Реформування освіти в наш час спонукає нас до вивчення досвіду минулого, адже нехтувати здобутками попередників – означає втратити зв'язок між поколіннями, робити неповноцінне майбутнє. Про актуальність даної теми свідчать наукові праці сучасних педагогів, дослідників, зокрема, Н.Калениченко, В.Кравця, Н.Гузій, О.Сухомлинської, М.Ярмаченка, Н.Побірченко та ін.

На початку становлення початкової школи не існувало педагогічної літератури та й думки щодо необхідності педагогічної підготовки вчителя не було. Кожен навчав так, як колись навчався сам, а на першій ступені навчання вважав за можливе навчати грамоти і відставний солдат і дяк. У суспільстві становище вчителя було трошки кращим, ніж кріпака, а в школі становище народного вчителя було ще гіршим: лише у 1863 р. його було звільнено від тілесних покарань. За своїм змістом навчання було вузько- та формально-практичним: зі шкіл виходили писарі, офіцери, чиновники чи інші представники нижчої сільської адміністрації [1:277]. Живе слово, жива думка, живе та добре почуття були не відомі такому навчанню, як ніхто не думав про те, що дитина – людина, яка живе та розвивається за законами своєї природи, на яку чекають попереду власна самодіяльність, власне життя. Учень був таким же безправним, як і дорослий – перед своїм шляхтичем чи начальником.

Засновник вітчизняної наукової педагогіки К.Д.Ушинський сміливо та рішуче протиставляє нову гуманну школу, в основі якої покладено високі ідеали життя та виховання старій, кріпацькій за своїми поглядами школі, яка притупляла здібності до навчання, мала нікчемну програму та сувору дисципліну. Він писав, що "нова школа розподіляє та *організовує працю вчителя та учнів*; вона вимагає, щоб діти, по можливості, працювали самостійно, а вчитель керував цією самостійною працею і давав для неї матеріал" [2:36]. Він першим поставив і практично вирішив питання "чому і як навчати в початковій школі". Ушинський рекомендував не перевтомлювати дитину тривалим навчанням, а перетворити початкове навчання дитини з серйозного заняття на цікаве, радив вчителям з перших занять привчати дітей любити свої обов'язки та отримувати задоволення від їх виконання. Педагог вважав, чим різноманітніші предмети початкового навчання, тим необхідніше щоб всі ці предмети викладались однією людиною, адже "*чим більше різноманітного у навчальних заняттях і чим мені різноманітні учні, тим краще для початкового навчання*" [2:37].

Оскільки дитина мислить формами, фарбами, звуками, відчуттями, *наочне навчання* Ушинський вважав за необхідне для учнів, адже воно будується не на абстрактних уявленнях та словах, а на конкретних образах, які дитина сприймає безпосередньо. Крім того, головним, центральним предметом початкового навчання на його думку, була рідна мова, оскільки "вона входить до всіх інших і збирає в собі їх результати" [2:37]. А тому вчитель рідної мови Ушинський розглядав як керівника усього початкового навчання.

Автор багатьох праць з педагогіки та народної освіти, відомий педагог Д.І.Тихомиров вважав *наочність* основним дидактичним законом - початкового навчання, оскільки відвернене і навіть виключно книжкове навчання недоступне для дітей, не дасть бажаних результатів, а тому всі сприйняття дітей повинні базуватися на безпосередніх та самодіяльних з боку учня спостереженнях реальних предметів та явищ живої дійсності. Важливе місце він відводив природознавству. Радив навчати дітей не лише в школі, а й просто неба, в саду, на горі, полі, відвідувати зоо- та ботанічні сади, музеї [3:411].

Належне місце повинно бути відведене книзі. Необхідно підбирати доступні для навчання книги, зрозумілі за змістом і формою, яка буде цікава для учня. Не слід уникати труднощів, але вони повинні бути по силах учня: труднощі розуміння та засвоєння книги вчитель може полегшити за допомогою наочних посібників та словесних роз'яснень. Учень долає труднощі, усвідомлюючи свої сили, отримуючи почуття задоволення та радощі від подолання перешкод.

Важливим моментом Тихомиров вважав вироблення в учня навичок розумного, "самостійного читання". Необхідно розвивати в учня самостійність в усьому, щоб він міг *саморозвинути*сь, щоб по закінченні школи він читав не лише художню літературу, а й науково-популярну. Вироблення умінь, навичок і бажання читати самостійно, потребує особливих, доцільно поставлених та ретельно проведених впродовж усього навчання вправ, в основі яких покладено принцип від найбільшої допомоги вчителя до повної самостійності. В останній рік навчання роль вчителя повинна бути зведена головним чином до перевірки самостійного читання учнями статті, брошури, книги [3:419]. Крім того, необхідно навчитися розумно і самостійно передавати свої та чужі думки усно та письмово – це один з головних освітніх засобів шкільного навчання, а тому, на думку Тихомирова, для більш менш успішного вирішення цього питання, вправи в усному та письмовому викладенні своїх думок повинні зайняти головне місце в шкільній програмі – з першого і до останнього року навчання, починаючи з допомоги вчителя і закінчуючи повною самостійністю. Правопис разом з граматикую повинні бути віднесені на задній план.

Автор оригінальної концепції національного виховання С.Ф.Русова вважала, що вчитель має розподілити весь курс своєї науки по годинах, добре підготувавши та обміркувавши його. Крім того, він повинен знати не тільки *що* викладати, а й *як*, як зв'язати окремі уявлення, щоб найпростішим шляхом досягти завдання уроку, щоб не упустити низки елементарних, але дуже потрібних деталей, і щоб не накопичити їх зверх міри. Вона зазначала, що урок треба приготувати на письмі, щоб зафіксувати не лише зміст, а й форму уроку, щоб після його проведення знати, які були зроблені ухилення, пропуски, наскільки правильний був напрямок, щоб привести учня до мети без відхилення від головної ідеї; перевірити, чи урок дав змогу учням закріпити всі уявлення, що їй потребує зміст уроку. Навчання повинно відбуватися в тісній кооперації вчителя й учнів. Вчитель має йти повільно і триматися певного шляху, певного методу, вимагаючи від учня інколи тяжкого зусилля, але вчитель повинен йти, не зупиняючись. Авторитет вчителя повинен допомагати йому дисциплінувати клас.

Вчитель має контролювати працю учнів, прислухатися, коли вони висловлюють свої думки, адже учні не мусять бути нікими пасивними слухачами, але ніколи гостро не критикувати їх. Учителеві доводиться бути досить діяльним, добре володіти словом, висловлюватися ясно, голосно, доброю мовою і завше спостерігати інтерес учнів, не доводити до втоми; пробуджувати їх до самостійного досліду, до самостійного підшукування потрібного матеріалу. Якщо вчитель добре знає індивідуальні особливості учнів, він вміє кожного притягнути до праці, зможе підібрати різноманітний матеріал і різні засоби для його опрацювання, для пояснення якоїсь теми, певного уявлення, особливо для повторювання, для поновлення старого, для вправ над новим. Вчитель не повинен занадто полегшувати навчання, необхідно, щоб працювали інтелектуальні сили дитини. Крім того, вчитель повинен пам'ятати деякі правила: нічого не вимагати від дитини над її сили; викликати на допомогу для розв'язання якоїсь проблеми природну спритність дитини; навчити дитину працювати; викликати бадьорість і утворити у класі таку піднесену атмосферу, щоб праця йшла жвавіше [4:238]. Вчитель має пробуджувати в учнів цікавість, щоб вони не нудились і не були байдужими до його слів. С.Русова рекомендувала підтримувати увагу й деякими зовнішніми засобами – конспектувати урок на класній дошці або ілюструвати його малюнками, дбати про те, щоб вчення відповідало силам учня, тобто знати рівень розвитку учнів і спиратися на ті нахили та інтереси, які властиві кожному віковій дитині, щоб навчання було приємним для них.

Русова вважала, що катехізичний метод навчання, що має форму розмови вчителя з учнями, вимагає найбільше уваги з боку вчителя. Вчитель ставить питання, а учні відповідають. Ці запитання мають бути *аналітичні*, коли у зв'язку зі старим послідовно подаються нові знання, або можуть бути *перевірочні*, як учні засвоїли нове. Учителю необхідно добре підготуватись до такого уроку і вести його логічно, щоб привести учнів послідовними запитаннями до наміченого висновку; використовувати вірні відповіді учнів і ставити запитання так, щоб вони постійно зацікавлювали учнів. "Самі запитання мають бути прості, короткі, ясні, щоб збуджували душевні сили учнів, напружували їх і виявляли" [4:238]. Катехізична форма дозволяє вчителю перевірити, як діти засвоїли предмет, які пропуски в передачі знань і в розумінні предмета в самих дітей.

На думку творця земської початкової школи М.О.Корфа, існуючі підручники не були пристосовані до сільської школи, яка мала давати учням корисні для життя практичні знання. Він склав книгу для читання, відому під назвою "Наш друг", яка призначалася для третього і почасти для другого року навчання. В цій книзі матеріал розташований за педагогічною системою. Корф вважає, що систематичне викладення наук є неможливим у початковому навчанні, оскільки воно має свою систему: від близького до далекого, від простого до складного, причому не відразу вичерпати предмет, а повертаючись до нього кілька раз. Бажаючи як найбільше урізноманітнити статті для читання, Корф вставляє між оповіданнями про тварин статті технічного змісту, які знайомлять учнів з виготовленням одягу, взуття, посуду і т.ін. Там само є статті в яких розповідається про суд присяжних, значенні торгівлі, розподілі праці, перевагах машинного виробництва, цінності різних предметів повсякденного життя та багато інших статей вузько утилітарного характеру. Особлива увага приділяється статтям з гігієни та країнознавства. В цій книзі не тільки знаходиться матеріал для навчання в народній школі, а й роз'яснюється вчителю спосіб передачі навчального матеріалу. Отже, користуючись цією книжкою, вчитель знає що робити і як, не марнує час на експерименти. Книгу було визнано однією з кращих для читання в сільській школі. Усі критики одностайно признали, що книга " являє працю самостійну, добросовісну, поважну та корисну для наших бідних шкіл; мова книги взагалі проста, зрозуміла, загально зрозуміла; дидактична частина є легкою для використання та має багатий та досить опрацьований матеріал для невідготовленого вчителя"[5:19].

Оскільки, як писав Корф, "народне училище не готує ремісників чи землеробів, а виховує людей, а тому повинно давати не спеціальну, а загальну початкову освіту, необхідну кожній людині", тож відповідно до цього завдання і визначається навчальна програма народної школи. Але, враховуючи умови існування школи, її за-

вдання "обмежується таким навчанням, щоб учні по закінченні курсу мали можливість за допомогою читання набувати корисні знання"[5:21]. Для виконання вищевказаного завдання, необхідно навчити учнів якомога кращому читанню, зробивши доступною книжну мову; виробити в учнів чіткий почерк, привчивши їх до розумного викладення своїх думок на папері; учень повинен настільки оволодіти першими чотирма діями арифметики, щоб міг самостійно продовжити вивчення цього предмету. Він вважав, що для сільської школи необхідно підібрати такі книги для читання в класі і використовувати такі вправи, навчаючи читати, щоб діти: а) по можливості якнайшвидше збільшили свій досить невеликий запас слів; б) щоб за допомогою книги для читання та різних розумових вправ вони набули якнайбільше таких відомостей, які запалили б в них допитливість, цікавість та допомогли б їм розуміти по закінченні курсу такі книги, які допоможуть їм взяти щось корисне; в) оскільки в книгах часто зустрічаються малюнки та креслення, необхідно ознайомити учня з масштабом і кресленням планів, у зв'язку з книгою для читання"[5:22]. Але, щоб досягти бажаного, необхідно не лише навчати, а й виховувати. Кращий виховний засіб Корф вбачає в слові вчителя та гарному прикладі товаришів.

М.О.Корф був прибічником наочного навчання, яке повинно привчити учня придивлятися до того, що в нього перед очима, навчити його робити вірні висновки за допомогою спостережень, тобто навчити мислити і вірно висловлювати свою думку. Він навіть виділяв наочне навчання в окремий предмет, з тим, щоб учитель прагнув досягти мети, яка безпосередньо відповідає предметам навчання. Тому кожен вчитель, на його думку, повинен мати колекцію каміння, рослин, частин тварин, різних промислових виробів. Він зауважував, що найкраще використати наочне навчання можна на предметних уроках, адже навіть найповніший опис будь-якого предмету не дає учням такої повної уяви, коли вони бачать його.

Поступово з появою нових методів викладання поліпшувалася і шкільна справа, а разом з цим підвищувалися вимоги народу да школи. Відомий педагог, методист Т.Лубенець у статті "Какие требования предъявляет народ школе" зазначав, що елементарні знання вже не задовольняють селянина. Він вимагає від своєї дитини не лише вміння читати, але й осмислено застосовувати свої знання в житті. Неписьменні батьки навчилися відрізняти гарне читання від поганого і вимагають від своїх дітей читати голосно та розбірливо. Разом з читанням друкованого тексту вони вимагають вміння читати рукописний текст. Не залишаються селяни байдужими й до здібностей дітей писати, їх вміння прочитати лист, умову, прохання, клопотання, розписку т.ін. У навчанні арифметики селяни вимагають від дітей не лише вміння рахувати, але й осмисленого використання лічби в житті. Тому вчителі народних шкіл вважають за корисне тренувати дітей у наочному застосуванні різних одиниць міри на практиці та вирішенні чисто практичних задач, адже бувають випадки, коли вчитель пройшов необхідну програму, розглядав задачі з підручників, а на практиці учні не можуть підрахувати кількість проданого хліба, знайти площу, не розуміють, що таке пуд, тобто необхідна практика. Крім того, селяни висловлюють пропозиції щодо навчання дітей якихось ремесел, щоб після закінчення школи діти мали можливість заробити собі "на кусок хліба"; давали знання з бджільництва, садівництва, вирощування особливих сортів овочів та фруктів. Отже, щоб школа відповідала своїй ідеї – служила народу, необхідно задовольнити будь-яку потребу, будь-яке бажання селян щодо змісту навчання в народній школі [6:71-72].

У своїй статті Т.Лубенець наводить відповідь, яку отримало Олександрійське земство Херсонської губернії під час опитування населення про народну школу. В ній, зокрема, пишеться: "Недоліки нашої школи пояснюються непрактичністю того матеріалу, який пропонується в підручниках початкової школи. Все в них є чужим інтересам, якими живе селянин. Книжки для читання, збірники задач, переслідують, мабуть, ту мету, щоб відбити в дітях бажання до навчання, про що свідчить підбір викладеного в книжках матеріалу, а також небажання дітей розібратися в ньому. Вміння писати листи, розписки, рахунки, сільськогосподарські кошториси, клопотання – все це важливіше диктантів і створило б більш міцну грамотність"[6:72]. Статті з історії та природознавства повинні бути пронизані виховним почуттям і крім збагачення розуму учнів певними знаннями, здійснювали б гуманізуючий вплив на душу та почуття дитини. Сам Лубенець наголошує на важливому для кожного вчителя вмінні морально впливати на учнів, торкатися їх душі, зігрівати їх почуття.

На загальноземському з'їзді з питань народної освіти, який проходив з 16 по 30 серпня 1911 р. у Москві, було прийнято резолюції стосовно навчання і виховання в народній школі. Були визначені завдання початкової школи, методи і програми викладання в ній. У резолюціях, зокрема зазначалося, що викладання в школі повинно бути наочним в самому широкому значенні цього слова, тобто повинно базуватися по можливості на власних живих уявленнях та уболіваннях дітей, на безпосередньому знайомстві з предметами та явищами природи, на власному досвіді та самодіяльності учнів. Відповідно до цього навчання повинно супроводжуватись екскурсіями, спостереженнями та вивченням дійсності, проведенням експериментів, наочним відображенням за допомогою малювання, виготовлення моделей та інших засобів. Книга не повинна відігравати в школі виключну роль [7:408]. Заняття в школі повинні починатися з ознайомлення з дітьми, їх інтересами та запасом дошкільних уявлень та знань. Навчання потрібно починати з більш близького та доступного, з окремих явищ та предметів і лише поступово переходити до подальшого, до узагальнень, до систематизації вивченого. На першому плані повинні бути завдання загального розвитку, а навчання в школі повинно знаходитись у тісному зв'язку з тими спостереженнями і заняттями, з якими учні мають справу в сім'ї, господарстві, оточуючому середовищі, при чому цей матеріал необхідно використовувати в загальноосвітніх цілях [7:409].

Отже, в педагогічній думці другої половини XIX – початку XX століття викристалізувалися такі вимоги до змісту педагогічної майстерності народних учителів, як знання не тільки чому навчати, але й як навчати, використання наочності, йти у навчанні від простого до складного, від близького до далекого. Разом з тим вказувалось на недостатній зв'язок навчання з практикою, невмінням учнів застосовувати отримані знання на практиці,

необхідність не лише навчати, а й виховувати, висловлювались пропозиції щодо навчання дітей якихось ремесел.

Крім розглянутих нами питань, заслуговують більш детального дослідження такі питання, як завдання та програми викладання в народній школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Тихомиров Д.И. Значение К.Д.Ушинского для народной школы // Педагогический Листок. – 1901. – Книжка третья. – С.275-293.
2. Семенов Д. Сочинения и педагогические идеи К.Д.Ушинского // Русская школа. – 1895. - №№7 и 8. – С.29-47.
3. Тихомиров Д.И. Современные задачи начальной школы // Педагогический Листок. – 1910. – Книжка шестая. – С.401-432.
4. Русова С. Нові методи. Роль вчителя // Вибр. пед.тв.: У 2 кн. Кн.2 / За ред. Є.І.Коваленко. – К., 1997. – С.231-243.
5. Педагогическая деятельность барона Н.А.Корфа // Народная школа. Педагогический сборник. Кн.І неперіодич.изд. под ред.М.С.Григорьевского Н.-Новгород. – 1914. – С.7-28.
6. Лубенец Т. // Какие требования предъявляет народ школе // Известия по народному образованию. – 1912. – Часть XXXIII. Апрель. – С.67-76.
7. Общеземский съезд по народному образованию // Педагогический Листок. – 1911. – Книжка шестая. – С.400-415.

Матеріал надійшов до редакції 24.09.03 р.

Столярчук Т.А. Содержание педагогического мастерства народных учителей в педагогической мысли второй половины XIX – начала XX века.

В статье рассматривается содержание педагогического мастерства народных учителей второй половины XIX – начала XX века. Представлены идеи известных педагогов того времени, резолюции общеземского съезда по народному образованию (1911 г.), касающиеся методов обучения.

Stolyarchuk T.O The content of the people's teachers' teaching skills in pedagogical thought of the second half of the 19th and early 20th century.

The content of the people's teachers teaching skills of the second half of the 19th and early 20th century is revealed in the article. Thoughts of the famous pedagogues of the past, resolutions of All-Zemstvo Congress on people's education concerning the methods of teaching are given in the article.